

Recenzja pracy doktorskiej z dyscypliny nauki socjologiczne mgr. Szymona Pilcha pt. *Informatycy w firmach świadczących usługi dla biznesu w Polsce: socjologiczne studium doświadczenia pracy.*

Uwagi ogólne

Recenzowana rozprawa doktorska ma charakter teoretyczno-empiryczny. Jest to opracowanie liczące 286 stron (z bibliografią i z aneksem). Konstrukcja pracy jest prawidłowa i odpowiada założonemu charakterowi rozważań. Składa się z 6 rozdziałów (z których każdy dzieli się na liczne podrozdziały), podziękowań, wstępu, zakończenia, bibliografii i aneksów. Ponadto w pracy znajduje się również lista tabel i wykresów, która została zamieszczona na początku rozprawy (co jest dość niestandardowym rozwiązaniem technicznym). Trzy pierwsze rozdziały mają charakter teoretyczny i zostały poprzedzone obszernym wstępem. W czwartym rozdziale została zaprezentowana metodologia badań. Natomiast rozdziały piąty i szósty mają charakter empiryczny, gdzie Autor prezentuje wyniki badań własnych. Całość wieńczy zakończenie. Problematyka rozprawy należy do obszaru socjologii pracy. Przedmiotem rozważań są doświadczenia pracy informatyków w branży usług dla biznesu (BPO) w Polsce ujmowane z perspektywy socjologicznej. Innymi słowy, praca dotyczy bardzo klasycznego zagadnienia jakim jest sens pracy.

Ocena założeń teoretycznych

Autor już we wstępie określa kontekst teoretyczny swoich rozważań wskazując na socjologię fenomenologiczną, społeczny konstruktywizm oraz symboliczny interakcjonizm, które uzupełnione są o strukturalny konstruktywizm, proponowany przez Bourdieu (s. 10). Rozdział pierwszy koncentruje się na teoretycznych kontekstach socjologicznej konceptualizacji pojęcia doświadczenia pracy i innych istotnych jej wymiarach. W pierwszej kolejności odwołuje się do teorii socjologii fenomenologicznej w ujęciu Schütza (2008)

i stworzonej przez niego kategorii świata życia (Lebenswelt). Autor rozprawy bardzo wnikliwie omawia i analizuje tę koncepcję, zwracając szczególną uwagę na kwestię wiedzy potocznej. Podkreśla (za Schützem), że *rolą badacza jest konstruowanie typowych wzorów działania aktorów, w których zawarte są znaczenia nadawane doświadczeniom, ich motywacje oraz wartości, którym hołdują* (s. 21). Nawiązując natomiast do społecznego konstrukttywizmu Bergera i Luckmana (1983) zwraca uwagę na proces tworzenia rzeczywistości społecznej. Wyróżnia dalej trzy procesy społeczne, które będą szczególnie ważne przy interpretacji wyników badań własnych *instytucjonalizację, uprawomocnienie i internalizację* (s. 22). Autor wspomina również, w jednym akapicie, o nurcie symbolicznego interakcjonizmu.

W dalszej części (1.1.2) nawiązuje do kontekstu klasowego w badaniach doświadczenia pracy. Wychodzi od myśli Marksa, następnie analizuje model struktury klasowej Wrighta oraz koncepcję Webera dotyczącą struktur klasowych. Podrozdział kończy krótkie omówienie teorii struktury klasowej Bourdieu wraz ze wskazaniem jej słabych stron.

W podrozdziale 1.1.3 Autor szeroko omawia kategorię habitusu Bourdieu, którą łączy z socjologią fenomenologiczną. Habitus w tym rozumieniu przeciwstawia następnie podejściu przyjmowanemu przez Wacquanta (2016). Jak pisze na stronie 31: *Habitus jest mechanizmem warunkującym działanie podmiotów dysponujących określonymi kapitałami w danym polu społecznym*. Tak więc kolejną kategorią, którą Autor wykorzystuje do konceptualizacji jest kapitał – ponownie w ujęciu Bourdieu (2006). Nawiązuje również do rozumienia kapitału przez Putnama (2008), chociaż nie rozwija tego wątku. Nie wspomina również o innych koncepcjach kapitału społecznego (np. pomocną mogłaby być koncepcja Nan Lin (2001), który zwracał uwagę na zasoby (a nawet na sam dostęp do tych zasobów) tkwiące w strukturze społecznej i angażowane w toku działań aktorów, którzy nawiązują relacje z innymi, w celu dotarcia do posiadanych przez nich zasobów i ich wykorzystania dla osiągnięcia określonych korzyści). W ostatniej podczęści Autor odwołuje się jeszcze do teorii sprawstwa w ujęciu Archer (2007) i Giddensa (2003). W tej samej części zaprezentowana jest również krytyka koncepcji przedstawionych wcześniej – nie do końca wiadomo, dlaczego pojawia się to dopiero w tym miejscu, a nie przy okazji ich omawiania.

Podsumowując ten fragment pracy warto zwrócić uwagę, że proporcje omawiania poszczególnych teorii są nieco zaburzone. Te, które miały być podstawowym kontekstem teoretycznym są w niektórych miejscach potraktowane dość zdawkowo (np. symboliczny interakcjonizm), podczas gdy inne – które wydają się dość odległym tłem teoretycznym – np. kategoria struktury klasowej – są bardzo rozbudowane. Autor nawiązuje przy tym w części teoretycznej do myśli i koncepcji badaczy, których potem nie wykorzystuje w części

empirycznej. Rodzi to pytanie, w jakim celu więc przywołuje myśli Marksa czy Webera, jeżeli w swoich interpretacjach nie nawiązuje do tych koncepcji. W moim przekonaniu korzystniejsze byłoby bardziej dogłębne przeanalizowanie koncepcji np. struktury klasowej Bourdieu (skoro jego koncepcja jest istotnym kontekstem dla Autora) oraz refleksja dotycząca krytyki tej teorii, którą Autor wprawdzie pokrótce przytacza, ale się nie ustosunkowuje do tego.

W drugiej części rozdziału (1.2) Autor przechodzi do socjologicznych definicji kategorii doświadczenia. Zwraca uwagę na kategorię *znaczenia* w kontekście pracy odróżniając ją od *sensu* pracy. W kolejnej części (1.3) Autor mierzy się z pojęciem ideologii pracy, wykorzystując perspektywę Bourdieu, a także odwołuje się do nowego ducha kapitalizmu Boltanskiego i Chiapello (2022). Dalej pojawia się problematyka kultury organizacyjnej. Autor omawia kolejno koncepcję Hofstede (2000) i Hampden-Turner (1998). Podrozdział ten pozostawia pewien niedosyt. Wydaje się, że – patrząc jak istotna jest kwestia kultury organizacyjnej z punktu widzenia wyników badania – kategoria ta powinna być dużo szerzej i dokładniej zaprezentowana. W kolejnych częściach rozdziału pierwszego Autor rekonstruuje wymiary kategorii tożsamości: wymiar biograficzny oraz tożsamość zawodową.

W ostatniej części rozdziału pierwszego (1.6) Autor przechodzi do wskazania i uporządkowania kluczowych pojęć uwrażliwiających. Jak sam pisze: *centralną kategorią, a zarazem osią analizy w niniejszej dysertacji, jest doświadczenie pracy informatyków w firmach świadczących usługi dla biznesu w Polsce* (s. 52). Autor wskazuje na czym polegają wymiary mikrospołeczny, mezospołeczny, makrospołeczny oraz wymiar mega realizowanego przez siebie badania. Jest to bardzo ważny fragment całej pracy. Pozwala bowiem zrozumieć, w jakim celu Autor prezentował wcześniej poszczególne koncepcje i w jaki sposób wykorzysta je do analiz.

Podsumowując, w rozdziale pierwszym Autor wykazał się niezwykle dużą erudycją oraz znajomością wielu teorii i koncepcji społecznych. Mimo, że dość jasno określił w jakim kontekście teoretycznym będzie się poruszał, to w rozdziale tym nawiązuje do wielu innych teorii społecznych. Nie wszystkie one są moim zdaniem potrzebne do konceptualizacji. Autor definiuje i analizuje więcej koncepcji i podejść niż jest mu potem potrzebnych do analiz empirycznych. Niektóre z nich omawia nawet bardziej szczegółowo niż wskazane przez niego jako główne.

Drugi rozdział poświęcony został zmianom w sferze pracy informatyków na poziomie mega, makro, mezo i mikro, biorąc pod uwagę przemiany strukturalne, kulturowe i ekonomiczne. Składa się z pięciu podrozdziałów i podsumowania. Kolejno omówione są przemiany społeczno-ekonomiczne świata pracy, jakie miały miejsce na przestrzeni ostatnich

kilkudziesięciu lat. Autor zwraca szczególną uwagę na te związane z rozwojem wysokich technologii: cyfryzację, robotyzację czy automatyzację różnych sfer życia ludzkiego oraz gospodarki. Opisuje wpływ zmian na współczesny rynek pracy i konsekwencje jakie to wywołuje. W drugim podrozdziale przechodzi do analizy zjawisk offshoringu, nearshoringu i outsourcingu usług dla biznesu, które wydają się kluczowe w kontekście podejmowanej problematyki badawczej. Szczególnie ważne wydaje się jednoznaczne zdefiniowanie pojęcia business process outsourcing (BPO) jako *obsługa usług dla biznesu, które odbywają się w organizacjach (firmach) innych niż te, które są podmiotami zlecającymi utrzymanie tych usług* (s. 64). Wreszcie w trzeciej części Autor przechodzi do definiowania zawodu informatyka, co również jest kluczowym pojęciem dla całej pracy. Powołuje się przy tym na różne klasyfikacje zawodów i wskazuje na różnice definicyjne. Bardzo szkoda, że Autor nie rozwinął tego wątku i nie nawiązał do socjologicznej kategorii zawodu (np. Domański 2016) a także w jaki sposób – w omawianym przypadku informatyków – aktywność zawodowa podporządkowana jest realizacji określonych funkcji w techniczno-organizacyjnym podziale pracy. W dalszej części dysertacji Autor opisuje przemiany zawodu informatyka nawiązując do kategorii freelancingu, prekaryzacji i proletyzacji. O ile ta pierwsza kategoria nie budzi żadnych kontrowersji w analizowanym kontekście, o tyle prekaryzacja i proletyzacja wydają się nie do końca odpowiadać rzeczywistości rynku pracy dla informatyków (na co wskazuje sam Autor w rozdziale szóstym). W części piątej (2.5) Autor koncentruje się na ideologiach pracy w IT, w szczególności dokładnie omawia ideologie managerskie. Celem, jaki postawiono w tym rozdziale było *zarysowanie tła globalnych przemian w wymiarze ekonomicznym, strukturalnym i kulturowym zachodzących w sferze pracy specjalistów IT* (s. 74). W moim przekonaniu cel ten został zrealizowany.

W trzecim rozdziale Autor prezentuje *różne wymiary transformacji systemu gospodarczego i politycznego w Polsce, związanymi z przemianami ekonomicznymi, strukturalnymi i kulturowymi* (s. 15). Na początku pojawia się opis transformacji systemowej w Polsce. O ile kontekst poruszany przez Autora jest istotny z punktu widzenia problematyki pracy, o tyle pojawiają się tutaj wątki poboczne, których istotność w tym kontekście można kwestionować. Na przykład w podrozdziale, który ma traktować o stanie badań nad informatykami w Polsce (o czym sugeruje tytuł) mamy zaprezentowaną m.in. historię informatyki w Polsce czy proces wprowadzania komputerów osobistych do zakładów pracy. Kolejne części dotyczą analizy warunków pracy informatyków w branży BPO w Polsce, a także samej branży (podrozdział 3.6). W tej ostatniej zostały np. zaprezentowane dane dotyczące

całkowitej podaży powierzchni biurowej w wybranych miastach, co – po raz kolejny – wydaje się mało istotne z punktu widzenia podejmowanego zagadnienia.

Podsumowując, w rozdziale trzecim Autor skupił się na uwarunkowaniach strukturalnych i – przede wszystkim – ekonomicznych – a dość zdawkowo potraktował uwarunkowania kulturowe. Rozdział ten jest najbardziej niespójny wewnątrznie spośród wszystkich. W moim przekonaniu zabrakło jakiejś klamry łączącej podejmowane wątki.

Część teoretyczna (rozdziały 1, 2, 3) stanowi prawie połowę pracy (118 stron) i jest dowodem na bardzo wysoką erudycję Autora. Jednak obok wątków, które bezpośrednio wpisują się w konceptualizację pracy, pojawia się wiele wątków bardzo luźno związanych z głównym nurtem, a niektóre wręcz wcale nie związane. Dotyczy to zarówno teorii i kontekstów teoretycznych z rozdziału pierwszego, jak i kontekstów okołotransformacyjnych z rozdziału trzeciego. Nie sama liczba wątków pobocznych jest tutaj problemem, ale niewyważenie odpowiednich proporcji między tymi głównymi i pobocznymi.

Ocena założeń badawczych i ich realizacji

W kolejnej części recenzji skoncentruję się na ocenie założeń badawczych przedstawionych przez Autora w rozdziale czwartym oraz realizacji tych założeń w postaci badań własnych. Problem badawczy Autor formułuje w postaci pytania: *główny problem badawczy pracy koncentruje się na pytaniu, które brzmi następująco: jakie znaczenia nadają doświadczeniom swojej pracy informatycy – zatrudnieni w centrach usług biznesowych w Polsce – w odniesieniu do uwarunkowań makrospołecznych, organizacyjnych i biograficznych* (s. 119). Następnie wskazuje na eksploracyjny charakter pracy i konsekwencje takiego wyboru. W dalszej kolejności prezentuje koncepcję badawczą, z naciskiem na szczegółowe pytania badawcze oraz metody i techniki zbierania danych. Na szczególne podkreślenie zasługuje wykorzystanie aż trzech metod badawczych: autobiograficznego wywiadu narracyjnego, krytycznej analizy dyskursu i analizy danych zastanych. Następnie Autor opisuje dobór próby badawczej. Ze względu na specyfikę i charakter badań słusznie wykorzystany został dobór celowy. Wątpliwości może budzić jedynie dobór miast, z których pochodzą respondenci. Mimo, że Autor uzasadnia taki wybór zróżnicowanymi warunkami i zasobami w zakresie rozwoju gospodarczego i społecznego branży usług biznesowych, to jednocześnie Wrocław, Katowice i Opole są zlokalizowane w tej samej części kraju. Ciekawe na ile zmieniłyby się wyniki badania, jeżeli Autor zdecydowałby się na wybór Gdańska, Rzeszowa czy Białegostoku. Na szczęście Autor jest świadomy ograniczeń, jakie niesie za sobą taki wybór miast, czemu daje wyraz w zakończeniu.

Na szczególne uznanie zasługuje przeprowadzenie aż 27 wywiadów narracyjnych z dość trudno dostępną grupą zawodową. Wymagało to zapewne od Autora pracy dużego wysiłku organizacyjnego. To co jednak może budzić zastrzeżenia, to realizacja wywiadów biograficznych bez zapewnienia kontaktu wzrokowego (odmowa włączenia kamery lub problemy techniczne). Autor nie napisał ile spośród 27 wywiadów odbyło się osobiście, ile w pełni online (audio+video), a ile wyłącznie audio i czy w tym ostatnim przypadku miało to wpływ na np. długość pierwszej fazy wywiadu (swobodna narracja) i odpowiedzi badanych w porównaniu z pozostałymi wywiadami.

Jeżeli chodzi o proces analizy danych, to Autor wykorzystuje metodologię teorii ugruntowanej, metodę biograficzną Schützego oraz metodę krytycznej analizy dyskursu. Jeżeli chodzi o tą pierwszą, to jak sam pisze stosował wyłącznie kilka procedur analitycznych pochodzących z MTU. Można mieć pewne wątpliwości, na ile wybiórcze stosowanie MTU jest poprawne metodologicznie (np. posługiwanie się scenariuszem wywiadu od pierwszego wywiadu). Ponadto w opisie zastosowania tej metodologii Autor deklaruje, że rozwijał powstającą teorię oraz stosował teoretyczny dobór próby. Niestety żadna z tych procedur nie została dalej opisana ani wyjaśniona. Nie wiemy więc, do jakich ostatecznie konkluzji natury teoretycznej doszedł. Nie wskazano także wyodrębnionych kategorii centralnych.

W dalszej kolejności Autor przechodzi do opisu podstawowych założeń KAD i metody analizy biograficznej Schützego. W bardzo klarowny sposób przedstawione jest również w jaki sposób połączone będą te metody analityczne, co świadczy o wysokich kompetencjach metodologicznych Autora.

W drugiej fazie badania Autor wykorzystał oferty pracy *opublikowane na stronach internetowych firm, w których zatrudnieni są informatycy*. Nie jest dla mnie jasne, czy chodzi o tych 27 respondentów, którzy wzięli udział w wywiadach narracyjnych. Mogę się jedynie domyślać, że tak, co pośrednio wynika ze stwierdzenia: *korpus danych stanowiły oferty pracy z dziewięciu firm. Nie udało mi się odnaleźć ofert pracy w przypadku trzech pozostałych firm (s. 138)*. Z tego wynikałoby, że badania zrealizowano w 12 firmach, z których pochodziło 27 respondentów. Niestety nie wiadomo, jaki był rozkład tych firm (i respondentów) w poszczególnych miastach. Wnioski formułowane w rozdziale 6 nie są zróżnicowane ze względu na miejscowość. Domyślam się, że ta zmienna nie miała wpływu na wyniki badania.

Rozdziały piąty i szósty mają charakter empiryczny i zawierają omówienie wyników badań własnych. Rozdział piąty wprost koresponduje z pierwszym pytaniem badawczym, a jego celem jest rekonstrukcja idealnego profilu pracownika w analizowanej branży. Do odtworzenia tego idealnego profilu Autor analizuje treść ofert pracy znajdujących się na

stronach internetowych firm, z których pochodzą respondenci do wywiadów narracyjnych. Wykorzystując krytyczną analizę dyskursu rekonstruuje oczekiwania pracodawców w branży BPO w Polsce wobec najbardziej pożądanego profilu pracownika.

W rozdziale szóstym Autor prezentuje wyniki badań terenowych i odpowiada na pozostałe pytania badawcze. W pierwszej części koncentruje się na rodzinie pochodzenia badanych, doświadczeniach edukacyjnych oraz procesie wchodzenia na rynek pracy i funkcjonowania na nim. Bardzo dużą zaletą tego fragmentu są liczne cytaty z wypowiedzi badanych. We wszystkich analizowanych wymiarach Autor zauważa pewne prawidłowości związane z doświadczeniami (edukacyjnymi, zawodowymi) informatyków, także w odniesieniu do ich pochodzenia. W następnej części Autor rekonstruuje dwa główne typy znaczeń kariery (typ stabilizacja i typ zmiana: podtyp pomostowy i ekspercki). Zidentyfikowane podtypy ilustruje konkretnymi przypadkami swoich rozmówców. Łączy również wnioski pochodzące z badań w terenie ze zidentyfikowanymi wcześniej cechami idealnego pracownika na podstawie analizy ogłoszeń o pracę (np. s. 186). Do pełnego zrozumienia prezentowanych zależności zabrakło mi opisu struktury ról technicznych czy hierarchii stanowisk w branży IT, żeby mieć pełniejszy obraz tego, w jakim miejscu w strukturze zawodowej znajdują się obecnie respondenci (taki wątek mógłby być uzupełnieniem podrozdziału 2.3). Wydaje się też, że w kontekście warunków pracy, mocniej mógłby zostać wyeksponowany wątek umów o pracę i ich znaczenia dla respondentów (w nawiązaniu np. do podrozdziału 2.2).

W dalszej części rozdziału Autor podejmuje bardzo ważny wątek work-life balance i przenikania lub nieprzenikania się sfer pracy i życia prywatnego a także kwestię pracy w czasie pandemii COVID-19. Wyciągane wnioski ilustruje odpowiednimi cytataми z wypowiedzi respondentów, co pozwala lepiej zrozumieć przedstawiane analizy. Kolejne dwa wątki poruszane kolejno w podrozdziałach 6.8 i 6.9 to doświadczenia wartości firmowych w kontekście kultury organizacyjnej firmy oraz doświadczenia technologii.

W następnym podrozdziale Autor przechodzi do oceny warunków pracy w centrach BPO z punktu widzenia respondentów. Nie jest do końca jasne, dlaczego wybrał wyłącznie niektóre zmienne charakteryzujące warunki pracy (*wysokość wynagrodzenia, czas pracy, stabilność zatrudnienia i możliwości podnoszenia swoich kwalifikacji* s. 205), a pominął inne np. dostęp do ochrony związkowej. Dalej opisane są relacje społeczne w miejscu pracy, które określono jako: formalizacja i familijność.

Swoistym podsumowaniem rozważań Autora dotyczących doświadczenia pracy jest typologia tych doświadczeń zaprezentowana w rozdziale 6.12. Udało mu się zrekonstruować

trzy typy doświadczenia: entuzjazm, instrumentalizm oraz rozczarowanie, które następnie szczegółowo omawia oraz dokonuje analizy przypadków odzwierciedlających dane typy. Wyodrębnione typy można traktować jako fazy pracy zawodowej (ścieżka doświadczeń) informatyka: na początku jest entuzjazm, który po czasie przechodzi w instrumentalizm, a w miarę wydłużania stażu pracy przychodzi rozczarowanie (dowiadujemy się jednak tego dopiero z zakończenia).

W analizach zawartych w rozdziale szóstym Autor tylko częściowo odnosi się i wykorzystuje konteksty teoretyczne zarysowane dogłębnie w rozdziale pierwszym. Wśród omówionych w pierwszej części pracy koncepcji, które mają swoje przełożenie na interpretację wyników najczęściej pojawia się koncepcja Bourdieu (1986) i Duranda (2019) – część 6.12. Pojawiają się jednak różne inne konteksty teoretyczne, z których Autor korzysta przy interpretacji, ale których nie omawia w części teoretycznej (np. koncepcja Foucault 1982, Sennetta 2006).

W zakończeniu Autor ponownie wraca do pytań badawczych i szczegółowo na nie odpowiada. Warto podkreślić, że Autor w wielu miejscach zakończenia ustosunkowuje się do otrzymanych wyników, co świadczy o jego wysokich kompetencjach analitycznych. Odnosi się również w tym miejscu do kwestii dekonstrukcji „mitu IT arystokracji”. Autor wskazuje także, w jaki sposób jego badania przyczyniają się do poszerzenia stanu wiedzy na temat uwarunkowań wykonywania zawodu informatyka w Polsce.

Konkluzja

Podsumowując niniejszą recenzję wróć jeszcze do głównego celu rozprawy, który Autor sformułował we wstępie: *celem pracy jest nie tylko zbadanie doświadczeń pracy informatyków w branży BPO w Polsce, ale również włączenie się w szerszą dyskusję nad przemianami i doświadczeniem pracy w gospodarkach półperyferyjnych (Zarycki 2009) i społeczeństwach późnego kapitalizmu, zlokalizowanych w szeroko rozumianej Europie Środkowo-Wschodniej* (s. 9). Bez wątpienia niniejsza rozprawa wypełnia lukę w wiedzy na temat doświadczenia pracy informatyków w branży outsourcingu usług dla biznesu w Polsce. Na szczególne podkreślenie zasługuje również zwrócenie przez Autora uwagi na *proces „stawiania się” profesjonalnym/zawodowym pracownikiem/pracownicą* i jego uwarunkowania. Swoimi badaniami Autor dowodzi, że zrozumienie doświadczeń pracy informatyków nie wiąże się jedynie z umiejętnościami technicznymi, ale pełen obraz tych doświadczeń wiąże się z różnymi rodzajami kapitału kulturowego, zasobów społecznych i ekonomicznych.

Rozprawa doktorska magistra Szymona Pilcha, pomimo kilku uwag krytycznych zawartych w recenzji (mających bardziej charakter niejasności czy wskazówek na przyszłość), stanowi wartościowe poznawczo przedsięwzięcie badawcze wskazujące na bardzo wysokie kompetencje merytoryczne Autora. W związku z tym przedstawiona do oceny praca doktorska pt. *Informatycy w firmach świadczących usługi dla biznesu w Polsce: socjologiczne studium doświadczenia pracy* spełnia wymogi ustawowe stawiane pracom doktorskim. Wnoszę o nadanie biegu dalszym etapom postępowania doktorskiego, a przedłożoną do recenzji pracę rekomenduję, jako podstawę do nadania magistrowi Szymonowi Pilchowi stopnia naukowego doktora w dyscyplinie nauki socjologiczne.